

Самер Абуржейла

Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України

ПОЛІТИЧНИЙ КОМПРОМІС ЯК ЗАСІБ УРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТНО-КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

Samer Aburzheila. Political Compromise as a Means of Settling Conflict-crisis Situations.

In modern terms the crucial issue is research on conflict settlement issues and crises through political compromise. These studies help to identify the causes and minimize the effects of conflict, crisis, namely to find out the factors abrupt change of state-government relations, the destabilization of economic processes under conditions of market abuse group interests and the emergence of social contradictions; identify the causes of unexpected displays of aggression within a country or between two countries; to establish the role of international organizations, national political parties and influential people who make decisions in complex social and political situations; analyze the effectiveness of settling disputes regarding the specification of borders between countries, violation of the sovereignty of individual states, the manifestations of separatism; understand the nature of officials in achieving the various kinds of temporary or long-term agreements, arrangements etc. For comprehensive understanding of the conflict logic and settlement of crises a methodology and technologies settlement of conflicts should be used.

In the context of justification of political compromise as a means of conflict resolution, the usage of the comparative method allows: to trace the history and the actual content of the events associated with the use of the settlement of conflicts and crisis situations within individual countries and on international arena; delve into the complex twists and turns of a new world order, demonstrating both success and failure in achieving peace and social cohesion; trace capabilities for monitoring recent developments in the context of their impact on international political relations and democratic development in general.

The historical method lets analyze competition in a globalized, knowledge and fill clarify contradictions possibility of a political settlement. History shows various options for the use of political compromise. In particular, in extremely difficult conditions applied so-called «bailout» tradeoffs that ignores fundamental ideological differences and contradictions associated with the operation of the opposing political systems. It is primarily about the anti-Hitler coalition as an opportunity to overcome the hazards common to the world. Another historically proven option should be considered as the best compromise that is associated with a particular unique situation of long-term crisis. This compromise, in particular, can be considered Spain transition from authoritarianism to democracy, without bringing the matter to the escalating conflict, negotiate ruling forces of the moderate and democratic opposition.

Political and legal approach in the context of research policy facilitates compromise standards and features action legislation and necessary relations arising from their content. Compromise recorded in the legal act may conceal the danger in case if it ignores the realities of political life. These compromises, in particular, include the Munich Agreement of 1938, which, despite all politicians' expectations have not been able to contain the aggression of Nazi Germany. In modern terms this can be considered a dangerous compromise Minsk II as an attempt to extinguish the Russian-Ukrainian conflict in Donbas. Such compromises can be seen as self-deception, political error unconscious surrender to the aggressor.

Application sociological approach shows that the study of political issues take into account the interaction of social relations and resolving social conflicts, and compliance with existing social norms. Watching as political processes, phenomena and functioning of national political systems can be attributed to many causes and consequences of conflict within individual countries and between different countries. The sociological approach to record formal relations that have pseudo-democratic content in political, economic, social, cultural, military and social life and can lead to a complex problem.

Political decisions in conditions of conflict-crisis situations involving the possibility of partial or final changes to stop undesirable developments or negative trends. Under these conditions, a policy designed to provide theoretical and practical policy approaches involving the use of compromise. There are a number of options that can be easily used in domestic political decisions, but the level of external change is much more difficult, since international commitments still unable to make a decisive impact on participants in international relations.

Key words: political compromise, conflict, crisis, comparative method, historical method, political and legal approach, sociological approach political decisions.

Найвідоміші бібліотеки усього світу сьогодні переповнені різноманітними дослідженнями що стосуються проблем урегулювання конфліктних і кризових ситуацій за допомогою політичних компромісів. І це не випадково, оскільки компроміс «дозволяє здійснювати динамічну рівновагу, зберігати баланс сил відповідних дій та інтересів при збереженні високого ступеню автономності сторін». У ньому «закладений і потенціал розвитку всієї політичної системи країни, й можливість досягнення та підтримки її стабільності» [1, с. 90].

Проблеми, пов'язані з урегулюванням конфліктних і кризових ситуацій із застосуванням політичних компромісів, досліджували такі західні вчені як Л. Даймонд, Р. Даль, Р. Дарендорф, С. Ліпсет, Е. Гідденс, Л. Козер, М. О'Брайєн, А. Етціоні, Р. Фішер, Д. Скотт, У. Юрі та ін. Серед українських вчених привертають увагу праці таких вчених як Д. Лікарчук, В. Бусленко, О. Батрименко, С. Бобровник, О. Григор, А. Ішмуратов, О. Валецький, Т. Пояркова, В. Котигоренко, В. Кравчук, О. Москаленко, Т. Нагорняк, О. Маруховська, Т. Павловська, М. Пірен, О. Чижова та ін. Разом з тим в умовах динамічного розвитку сучасного світу й останніх подій в Україні важливе значення має з'ясування основних напрямів теоретико-методологічного обґрунтування проблематики урегулювання конфліктно-кризових ситуацій за допомогою політичних компромісів, що й послугувало метою даного дослідження.

Зазначені дослідження допомагають виявити причини та мінімізувати наслідки конфліктно-кризових ситуацій, а саме: з'ясувати чинники різкої зміни державно-владних відносин, дестабілізації економічних процесів в умовах становлення ринку, порушення групових інтересів і зародження соціальних протиріч; виявити причини виникнення несподіваних проявів агресії всередині певної країни чи між двома країнами; встановити роль міжнародних організацій, національних політичних сил і впливових осіб, які ухвалюють рішення, у складних суспільно-політичних ситуаціях; проаналізувати ефективність урегулювання спірних питань щодо уточнення кордонів між країнами, порушення суверенітету окремих держав, проявів сепаратизму; осмислити характер діяльності офіційних осіб у питаннях досягнення різного роду тимчасових або довготривалих угод, договорів, домовленостей тощо. При цьому, слід зазначити, що застосування компромісу як «інструментального засобу досягнення практичних угод між суб'єктами політичних змагань» (Г. Лассуелл) можливе лише у випадках взаємних поступок і пониження «градусу» негативних взаємовідносин.

Конфлікти і кризи є давнім явищем, як сама історія. Тим часом, діяльність осіб, які ухвалюють важливі політичні рішення, досі належним чином не виправдовує сподівань, що покладає на них суспільство. В останні роки, у зв'язку з розростанням подій, пов'язаних з глобальними політичними трансформаціями, міжцивілізаційними протистояннями, зміною політичних режимів, модернізаційними процесами, загострилася загальна ситуація у світовому розвитку. Зокрема, мають місце прагнення окремих держав до розширення своїх кордонів за рахунок сусідніх країн, до монопольного панування у своєму регіоні чи в усьому світі, до нав'язування політичних цінностей, які не сприймаються іншими політичними гравцями чи цілими спільнотами. Зокрема, йдеться про сучасну реакційну політичну владу Російської Федерації, яка «порушує усі норми міжнародного права і власні угоди, спрямовуючи свою агресію проти людини» [2, с. 514]. Все це вказує на важливість і нагальну необхідність розв'язання глобальної світової кризи і урегулювання регіональних політичних конфліктів.

За визначеннями вчених з різних галузей знань, конфлікт становить собою складне, досить запутане явище й відповідно, починаючи з останнього десятиліття ХХ століття, тяжіє до «теоретичного плюралізму», вивчення закономірностей «перехідного періоду» [3, с. 35]. Він

не лише висвітлює глибокі протиріччя в інтересах, цілях і цінностях між конфлікуючими сторонами, а й вказує на зв'язки з усіма верствами суспільного життя, внутрішню взаємодію між соціальними системами та на міжнародні протистояння, пов'язані з такими явищами як суперечки довкола спірних кордонів, боротьба за ресурси, використання силових засобів для досягнення певною державою тактичних або стратегічних цілей.

Жорстокі військові конфлікти не можуть бути характерними для людського суспільства, однак вони постійно супроводжують людство. Як правило, вони виникають щоразу, коли сторони переступають через певні межі та зазнають невдач. До того ж, більшість тенденцій вказують на відмінності між державами та окремими регіонами. Війна є крайньою формою конфлікту між політичними гравцями, якими часто виступають національні держави, використовуючи насильство як невід'ємну складову військових дій з метою перемогти ворога за будь-яку ціну. В сучасних умовах воєнні конфлікти втрачають регіональний характер і стають проблемою для всього світового співтовариства, незалежно від того йдеться про кровопролиття в Палестині, Югославії, Сирії, російську агресію в Грузії та Україні чи про карабахський конфлікт. У відповідності з цим компромісна форма взаємодії, як засіб досягнення рівноваги, стабільності, балансу, втілення демократичних принципів «викликає незмінний інтерес у професійних політиків» [4, с. 101].

Не дивлячись на те, що суперечності між людьми не зникають, війна не може вважатися способом розв'язання міжнародних конфліктів. Натомість вона є джерелом хронічної загрози, оскільки міжнародна система характеризується хаосом і не має центральної влади, на яку можна покластися у захисті держави від агресії. Це породжує невпевненість і відповідну реакцію національних держав на існування цього виклику, яка спрямована на нарощування військової потужності. Загострюється проблема збереження суверенітету і забезпечення недоторканності для окремих держав, керівництво яких усвідомлює, що міжнародна система колективної безпеки на сьогодні не є гарантією захисту від агресивних посягань з боку інших держав, про що, зокрема, свідчить брутальне порушення Російською Федерацією Будапештського меморандуму.

Терміном «криза» визначають ризики вірогідної ескалації певних протиріч. Криза характеризується можливістю виникнення несподіваних ситуацій, серйозних загроз для національних цінностей та браком часу і необхідної згоди для прийняття виважених, ефективних політичних рішень. Українська дослідниця Т. Пояркова розглядає кризу як «тривалий системний процес з різноманітними проявами». У відповідності з цим кризи «можуть бути функціональними, якщо об'єкт (керівництво) здатний відновити стабільність; частково функціональними, коли об'єкт трансформується, але зберігає визначальні характеристики; і дисфункціональними, коли настає розпад або вимушена зміна всіх характеристик об'єкта» [5, с. 14, 26]. Існує тісний зв'язок між кризою і виникненням конфлікту. Часткова або системна трансформація кризи в конфлікт визначально впливає на її подальший розвиток. Хоча, можливі й ситуації навпаки, коли конфлікт викликає кризові умови, як це трапилося під час Першої світової війни чи в умовах розвитку Карибської кризи.

Для всебічного розуміння логіки врегулювання конфліктних і кризових ситуацій необхідно володіти методологією і технологіями врегулювання конфліктних ситуацій, завдяки яким кожна обставина, яка когось не задовольняє, або ж не узгоджується з бажаннями іншої сторони чи обох сторін, має бути вирішена не насильницькими засобами, а мирним шляхом. Основні причини виникнення конфліктів та тенденції їхнього розвитку повинні вивчатися на основі реалістичних фактів, які впливають із самого політичного явища у національній та міжнародній сфері. Відомо, що будь-яка зміна політичного явища,

як на національному рівні (тобто в межах держави), так і на міжнародному (між країнами) безпосередньо або побічно впливає на характер вивчення причин, мотивів, тенденцій у діяльності урядів та в розвитку внутрішніх суспільних чи міжнародних відносин.

З огляду на серйозність і важливість боротьби з конфліктно-кризовими явищами, потребують уточнення ефективні засоби досягнення миру, адміністративний досвід мінімізації різноманітних загроз у сфері політики. Це дасть хороший шанс кризовим країнам і регіонам вийти в перспективі на рівень розвинених демократичних держав у питаннях досягнення політичних компромісів. Крім наукового управління конфліктами, необхідно посилити роль антикризового управління та формування відповідної державно-управлінської практики у цій сфері.

У контексті обґрунтування політичного компромісу як способу розв'язання конфліктно-кризових ситуацій заслуговує на увагу застосування порівняльного методу, який дозволяє: простежити історію та реальний зміст подій, пов'язаних із застосуванням засобів урегулювання конфліктних і кризових ситуацій всередині окремих країн і на міжнародній арені; заглибитися у складні перипетії нового світового порядку, що демонструє як успіхи, так і провали в досягненні миру і суспільної згоди; простежити можливості контролю за останніми подіями у контексті їхнього впливу на міжнародні політичні відносини та загальний рівень демократичного розвитку. Обґрунтовуючи логіку застосування компаративного аналізу, О. Долженков зазначає: «У тих сферах науки, де експеримент не може бути застосований, порівняння має на меті виявити всі схожості та відмінності між двома або більше ситуаціями, а також слугує єдиним засобом отримання інформації, достатньої для забезпечення більшої адекватності наукового підходу. При масштабних дослідженнях порівняння одночасно служить і дескриптивним засобом, і способом формулювання авторського підходу» [6, с. 27].

Проаналізувати конкуренцію в умовах глобалізації, поповнити знання та прояснити можливості політичного врегулювання протиріч дозволить історичний метод, завдання якого полягає в тому, щоб отримати доступ до подібних історичних ситуацій, оцінити відповідні події і визначити можливості їхньої екстраполяції задля розуміння складних проблем сьогодення. Історичний метод важливий ще й тому, що науково оцінити значення, доцільність і мистецтво досягнення компромісу можна лише після досягнення й практичного застосування відповідної угоди сторін, а з часом також її історичних наслідків. Важливість історичного дослідження різноманітних проблем підтверджує своїм авторитетом англійський історик А. Тойнбі, який зазначає: «Історичний погляд показує нам фізичний космос, що кругобіжно рухається в чотиривимірній структурі простору-часу; він показує нам, як життя на нашій планеті рухається еволюційно в п'ятивимірній структурі життя-часу-простору, а також показує людські душі, що підносяться до шостого виміру завдяки дарові Духа і, виявляючи свою духовну свободу, здійснюють доленосний рух або до свого Творця, або ж геть від нього» [7, с. 318].

Історія демонструє різні варіанти застосування політичних компромісів. Зокрема, в надзвичайно складних умовах застосовувались так звані «рятівні» компроміси, які ігнорували принципові ідеологічні розбіжності та протиріччя, пов'язані з функціонуванням протилежних політичних систем. Йдеться насамперед про антигітлерівську коаліцію як можливість подолання небезпеки, спільної для всього світу. Ще одним історично апробованим варіантом слід вважати оптимальний компроміс, який пов'язаний з конкретно неповторною ситуацією протікання довготривалої кризи. Таким компромісом, зокрема, можна вважати перехід Іспанії від авторитаризму до демократії, коли вдалося, не доводячи справу до загострення конфлікту, домовитись поміркованій частині правлячих сил і демократичній опозиції.

Політико-правовий підхід у контексті дослідження компромісної політики сприяє встановленню норм і особливостей дії законодавчих актів та необхідних відносин, що випливають з їхнього змісту. Він використовується як платформа для аналізу внутрішніх та міжнародних політичних відносин в рамках національної динаміки, стратегії та ідеології, які контролюють хід цих відносин та намагаються обмежити суперечності застосування міжнародно-правових норм у міждержавних відносинах. Юридичний підхід до компромісу важливий, оскільки навіть за умов, коли його досягнення передбачає застосування примусових заходів, «вони завжди повинні відповідати правовим принципам, бути тимчасовими, територіально обмеженими та здійснюватись згідно з юридичною процедурою із дотриманням норм моралі та моральності» [8, с. 59]. Компроміс, зафіксований у нормативно-правовому акті, може таїти в собі небезпеку, в разі якщо він не враховує реалій політичного життя. До таких компромісів, зокрема, можна віднести Мюнхенську угоду 1938 р., яка, попри всі сподівання політиків, так і не змогла стримати агресію гітлерівської Німеччини. В сучасних умовах таким небезпечним компромісом можна вважати Мінські угоди, як спробу погасити російсько-український конфлікт на Донбасі. Подібні компроміси можна розглядати як самообман, політичну помилку, неусвідомлену капітуляцію перед агресором.

Відомі мислителі різних країн докладали значних зусиль у прагненні домогтися міжнародно-правовими засобами встановлення мирних відносин між країнами, контролю за світовим розвитком. Нерідко такі зусилля зазнавали невдач. На жаль, виявилось, що не існує міжнародних сил, які можуть реалізувати ці закони в масштабах світового співтовариства, навіть після того, як з'явилися Ліга Націй, ООН та інші міждержавні утворення. Вони не змогли здійснити давню мрію людства щодо застосування міжнародних законів до різних країн на рівноправній основі. Досі держави регулюються егоїстичними, насамперед економічними, інтересами. В умовах «нового світового порядку» Сполучені Штати Америки від часів руйнації двополусного світу задля досягнення своїх власних інтересів не зважають на вимоги міжнародної спільноти. Останнім часом до подібного стилю поведінки на міжнародній арені, оголотившись після розвалу Радянського Союзу, долучилась і Російська Федерація. Разом з тим існують і позитивні приклади міжнародно-правового врегулювання складних проблем, що стосуються відновлення прав власності, урегулювання суперечок між державами, нормалізації міжнародних відносин у певному регіоні.

Застосування соціологічного підходу засвідчує, що вивчення політичних питань бере до уваги взаємодію соціальних відносин та розв'язання соціальних конфліктів, а також дотримання існуючих соціальних норм. Спостерігаючи за станом політичних процесів, явищ і функціонуванням національних політичних систем, можна пояснити багато причин та наслідків конфліктів і суперечок всередині окремих держав та між державами. Соціологічний підхід дозволяє фіксувати формальні відносини, які мають уявно-демократичний зміст у політичному, економічному, соціальному, культурному, військовому та суспільному житті й можуть потягти за собою складні проблеми. Основні конфлікти на рівні функціонування суспільства, як правило, розгортаються у площині «народ і влада». Звідси, на думку В. Ледаєва, в рамках соціологічного підходу важливо з'ясувати чинники концентрації влади, зміцнення плюралістичної системи, залежність владних відносин від соціально-економічного розвитку, взаємозв'язок суспільства і органів влади. З'ясування цих питань, на думку вченого, дозволить «вибудувати моделі пояснення влади і визначити можливості удосконалення практики соціального управління» [9, с. 14].

Для вивчення внутрішньої і зовнішньої політичної діяльності держави, логіки функціонування певної системи як єдиного цілого, а також взаємодії різних систем та їхніх елементів застосовується системний аналіз. В. Горбатенко розглядає його як важливий принцип наукових досліджень і відповідно зазначає: «Цей принцип дозволяє отримати цілісну модель досліджуваного об'єкта в усій сукупності його прямих і зворотних, ієрархічних та координаційних зв'язків, визначити й виокремити його основні системні ознаки – елементний склад, структуру, мету, зміст, функціонування, способи реалізації. Однією з найважливіших вимог системного підходу щодо аналізу соціально-політичних процесів є наступна: дослідження певної соціальної системи в сучасних умовах є неможливим без виходу за її межі. Такий підхід здатен змінити не тільки спосіб мислення, а й практичні дії у процесі реформування суспільного організму» [10, с. 73]. Існує положення, відповідно до якого конфліктуючі сторони укладають акти про відмову від взаємного насилля. Це означає, що спочатку треба мати відповідні знання для проведення системного аналізу конфліктів та інструменти впливу, що дасть змогу в повній мірі зрозуміти всю суть конфлікту чи кризи. Іншими словами, політичне врегулювання становить собою прийняття відповідних рішень, не вдаючись до сили, даючи змогу державам спілкуватися і йти на компроміси. Таким чином вони впливають одна на одну і дають змогу вирішити певну кризову ситуацію шляхом мирного політичного врегулювання. Спрямування на політичне врегулювання для досягнення мирних цілей відповідних країн зі збереженням глобальної системи дає змогу державам досягати певної мети, не викликаючи ворожості інших народів.

Важливою формою вирішення спірних питань є ухвалення оптимальних політичних рішень. Підхід до прийняття виважених рішень пов'язаний з аналізом кожної угоди, а також факторів і впливів осіб, які приймають рішення. У цьому процесі важливу роль відіграє поетапний аналіз діяльності, що впливає на фактори конфлікту та мотиви прийняття попередніх рішень. Реальною проблемою в більшості країн третього світу є те, що люди часто виходять з колоніального досвіду і діють без залучення апробованого політичного досвіду, без розуміння того, як правильно ухвалювати політичні рішення.

Одним із напрямів компромісної політики в системі міжнародних відносин є утворення міждержавних альянсів. Така політика сягає дев'ятнадцятого століття – епохи остаточного утвердження національних держав у Європі. У поєднанні з розвитком промислових, технічних і наукових досягнень владу за собою на той час закріпила буржуазія з її тяжінням до політичної конкуренції, що спричинило промислове нарощування виробництва зброї. Це означало, що розпочався стратегічний і військовий розвиток, який зумовив виникнення нових, більш жорстоких конфліктів. Еволюція світу і економіки призвела до зростаючого попиту країн на військову амуніцію й озброєння в прагненні зберегти себе і збільшити економічний потенціал. Всі держави прагнули швидко наздогнати міжнародний розвиток та вступити в альянси, які гарантували для країн у значній мірі безпеку в економічній сфері та збереження миру. Від тих пір політичні альянси в модифікованому вигляді продовжують своє існування. Новітні міжнародні відносини, спрямовані на ослаблення принципу національного суверенітету і підтримки міжнародних економічних санкцій, дозволили альянсам поширювати агресію та втручатися у внутрішні справи інших держав.

Альянси у сфері міжнародного права і міжнародних відносин означають договірні відносини між двома або більше країнами та підтримують зацікавленість сторін щодо отримання допомоги в разі виникнення конфліктних ситуацій чи інших загроз. Альянси є альтернативою політиці ізоляціонізму, яка відмовляється від будь-якої відповідальності за безпеку інших країн. З відносинами між союзниками та їхніми противниками тісно пов'язана політика стримування. У разі конфлікту в однієї зі

сторін, що бере в ньому участь, виникає необхідність не застосовувати власні амбіції. І навпаки, у випадку узгодження інтересів сторін необхідність у політиці стримування відпадає. Кризи міжнародних альянсів можуть свідчити про те, що потрібно будувати демократичні держави на основі принципів політичного управління та поділу влади. При цьому необхідно передбачити положення, які допоможуть через звернення до міжнародного співтовариства віднести з розумінням до складної ситуації та дозволити розв'язати будь-який несподіваний конфлікт, не вдаючись до сили і насильства.

Зовнішньополітичні відносини між країнами в основному базуються на принципі «інтересу». Звідси досить важливим інструментом є досягнення балансу інтересів. Кожна країна, звичайно, переслідує свої власні інтереси, й тут не має місця для моралі. Однак, політика, спрямована на забезпечення балансу інтересів, означає реалістичний підхід, який узгоджується з наявною міжнародною ситуацією і більшою мірою відображає умови аналізу подій, спираючись на власне розуміння національних інтересів. Міжнародне співтовариство є полем постійної боротьби в напрямку збільшення могутності окремих держав у порядку, який диктується незалежно від наслідків, пов'язаних з відстоюванням власних інтересів іншими країнами. Цей підхід заснований на глибокому аналізі міжнародної політичної системи та її компонентів. Його вивчення полягає в тому, щоб зафіксувати закономірності того, як працюють різні системи.

Таким чином, можна сказати, що політичні рішення в умовах конфліктно-кризових ситуацій схожі на постріли, оскільки вони не можуть повернути кулю, яка вже була випущена. І все, що можна зробити у випадку прийняття політичного рішення, це вчасно частково або остаточно змінити його, щоб зупинити небажаний розвиток подій чи негативних тенденцій. За цих умов допомогу політикам покликано надати теоретичні і практично-політичні підходи пов'язані із застосуванням компромісів. Існує багато їх варіантів, які можуть бути легко застосовані у внутрішніх політичних рішеннях, а от зовнішній рівень змінити значно важче, оскільки міжнародні зобов'язання досі не в змозі справити визначальний вплив на учасників міжнародних відносин.

1. *Бусленко В. В.* Досягнення консенсусу між владою та опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії / В. В. Бусленко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: «Політологія». – Миколаїв, 2010. – Т. 131. – Вип. 118. – С. 88–92.

2. *Рябека О. Г.* Дрейф планетарного світу: погляд у третє тисячоліття : [монографія] / О. Г. Рябека. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 588 с.

3. *Дмитриев А. В.* Конфликтология : [учеб. пособие] / Дмитриев А. В. – М. : Гардарики, 2000. – 320 с.

4. *Лікарчук Д. С.* Основні способи вирішення парламентських конфліктів у сучасній Україні / Д. С. Лікарчук // Суспільно-політичні процеси. – 2016. – Вип. 3. – С. 95–150.

5. *Поляркова Т. К.* Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання : [монографія] / Поляркова Т. К. – Суми : Університетська книга, 2015. – 351 с.

6. *Долженков О. О.* Україна – Білорусь: Досвід політичної трансформації : [монографія] / Долженков О. О. – Одеса : Астропринт, 2003. – 264 с.

7. *Тойнбі Арнольд.* Дослідження історії / Арнольд Тойнбі ; [пер з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука]. – К. : Основи, 1995. – Т. 2. – 406 с.

8. *Бобровник С. В.* Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу : [монографія] / Бобровник С. В. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2011. – 384 с.

9. *Ледяев В. Г.* Социология власти. Теория и опыт эмпирического исследования власти в городских сообществах / Ледяев В. Г. – М. : Издательский Дом Высшей школы экономики, 2012. – 472 с.

10. *Горбатенко В. П.* Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика / Горбатенко В. П. – К. : Генеза, 2006. – 400 с.